

РОЛЬ СЛОВОТВОРЧИХ ЗАСОБІВ У ФОРМУВАННІ ІТЕРАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

Жигора І. В.

*Кафедра філологічних дисциплін педагогічного факультету
Кіровоградського педагогічного університету імені Володимира Винниченка.*

Ітеративність характеризує протікання дії з боку кратності (невизначеної, неоднократної повторюваності). Специфіка ітеративної неоднократності полягає в тому, що множинність повторюваних ситуацій є нескінченною і тому невизначеною. Ітеративній повторюваності властиві дві семантичні особливості, одна з яких вказує на тотожних (концептуально) учасників кожної повторюваної ситуації, що входять до ітеративної множинності, а друга – на політемпоральність ітеративної неоднократності, адже ситуації, що входять до ітеративної множинності відбуваються в різні періоди часу. Важливими є і такі характеристики ітеративності, як рівномірність повторювання, обсяг відтвореної дії, інтервали між повторюваннями.

В українській мові ітеративне значення в усіх його різновидах виражається за допомогою лексичних, словотворчих та граматичних засобів, що входять до функціонально-семантичного поля ітеративності, хоча не утворюють цілісної системи. Різноманітність засобів вираження ітеративності знаходиться у діалектичному зв'язку, що зумовлює найточнішу реалізацію цільової настанови мовця. Тому для української мови характерні різні комбінації засобів вираження ітеративної повторюваності дії. Домінанту у сукупності різнорівневих мовних засобів, що використовуються в сучасній українській мові для позначення різних вимірів кратності, становлять словотворчі афікси.

Оскільки дієслово – “найбагатша за своїми словотворчими можливостями частина мови” [Лопатин 1977: 22], що пояснюється властивістю самої дії мати певні часово-просторові показники, то в українській мові функціонує велика група афіксів, які виступають кваліфікаторами кількісної семантики дієслів.

Можливість поєднання предикатних одиниць з афіксами-кваліфікаторами, що модифікують семантику кількості, пов'язана з валентними можливостями дієслова як морфологічного класу.

В українській мові виокремлюються морфемі – носії семи ітеративності. Основна функція таких афіксальних морфем – позначення повторюваності чи багатократності проявів дії, роль ближчого уточнення ітеративності утворень (дієслів з афіксами) найчастіше допомагають конкретизувати сполуки з іншими лексемами. Аналізуючи афіксальні засоби дієслівної дії, М. Шелякін [1972: 38] і А. Малишева [1976: 70], слушно зауважують, що “під ітеративним значенням похідних префіксально-суфіксальних дієслів мається на увазі значення кратності дії вихідного дієслова, головним чином, стосовно до одного відтинку часу”.

Суть словотвірного вираження ітеративності полягає у тому, що значення множинності дій передається за допомогою спеціальних словотворчих показників дієслова, якими в сучасній українській мові є переважно суфікси, префіксальні та

префіксально-суфіксальні пари, рідше – префіксально-постфіксальні та префіксально-суфіксально-постфіксальні комплекси.

У “чистому” вигляді ітеративність дії представлена лише одним-єдиним непродуктивним словотвірним типом, у творенні якого бере участь суфікс *-ва-* (або його варіанти *-ува-* (*-юва-*), *-а-*): *бувати, живати, знавати, пивати, чувати*, напр.: *Погане я чував, життя собаче, Недобре ж і Вовкам* (Л. Глібов).

Результат інтенсивно і неоднократно виконуваної (ітеративної) дії передають дієслова з редулькованим префіксом *попо-*: *поповозити, поповодити, поповозитися, поповештатися, поповблукати, поповиглядати, поповкричати, поповикидити* тощо. Префікс *попо-* вказує на повторне здійснення певної дії багато разів. Сема “ітеративність дії” експлікується за допомогою сполучення слів “робити щось багато разів”: *поповблукати* “*блукати де-небудь багато разів*”, *поповажити* “*важити багато разів*”, як правило, це невизначена кількість повторів.

Хоча префікс *попо-* може виражати у дієсловах і додаткове часове значення – “старанно робити щось до певної пори” (*попоходити, аж поки ноги не заболять*), або вказувати на тривалість виконаної дії, якщо дієслова передають процеси і стани (*попожити на світі*) [Русанівський 1979: 270], дієслова з цим префіксом в основному мотивуються безпрефіксними дієсловами і передають ітеративну дію: *Післязавтра тобі доведеться добре попоїздити по лісах* (М. Стельмах).

Дієслова з іншими словотвірними афіксами виявляють ітеративність не ізольовано, а у певному оточенні: лексем–ітеративізаторів, що вказують на неоднократність виконання дії; контексту, що містить інформацію про кількість суб’єктів чи об’єктів дії, хоча сема “багаторазовість” і наявна у значеннєвій структурі самого дієслова.

Як відомо, приєднуючись до словотвірної основи, дієслівні афікси додають різноманітних семантичних відтінків, зокрема кількісний, тому поряд із словотвірно–структурною і граматичною функціями афікси виконують функцію семантичного диференціатора. Так, у сучасній українській мові функцію семантичного диференціатора кількісного вияву дії виконують різні префікси. Більшість дієслівних префіксів характеризуються полісемантичністю. Це стосується здебільшого префіксів із великими валентними можливостями. Такі префікси можуть вносити квантитативний елемент у значення похідних дієслів.

Так, в українській мові дієслівні похідні з префіксом *пере-* виражають кількісну семантику дуже часто, тому ця функція афікса є однією з основних.

Специфіку квантитативної семантики префікса *пере-* у похідних дієслівних відзначається багатьма мовознавцями.

Кількісний відтінок у префікса *пере-* як “повторюваність дії” визначає В. С. Ільїн [1953: 124]. К. Г. Городенська [1987: 28] вважає *пере-* типовим виразником кількісного значення у формальній структурі дієслів, формальним представником предиката-кваліфікатора кількісного вияву дії, що вказує на її кратність, зокрема, на повторне її здійснення над об’єктом. На думку

І. І. Ковалика [1949: 168-171], префікс *пере-* позначає поновлення, повторення дії-стану, сполучаючись із формою одноразових дієслів (*перебудувати, перемалювати*), чи поновлювання, повторювання дії-стану, сполучаючись із багатократною формою дієслів (*перебудовувати, перемальовувати*), і якщо дозволяє на це основне матеріальне значення дієслів.

При аналізі специфіки кількісної семантики префікса *пере-* застосовують низку диференційних параметрів, тому схема його квантитативних сем має складну і розгалужену структуру. Найбільш загальними розрізнявальними ознаками можна назвати: кратність / не кратність дії; однократність / багатократність повторювання; багатоактантність / багатократність дії; інтенсивність / неінтенсивність дії; багатосуб'єктність / багатооб'єктність (дистрибутивність) дії.

Отже, префікс *пере-* формує вказівку на повторне здійснення дії і його часто називають дворазовим: –*Хто, Півень? – перепитав Ваня* (В. Бондар). У значенні дієслівних похідних із цим префіксом, окрім кількісної семи, наявна результативна, оскільки “повторне виконання дії передбачає якісну зміну раніше створеного” [Городенська 1987: 185], напр.: *перепрасувати* – прасувати щось заново, удосконалючи, поліпшуючи його; аналогічно *переписати, переповідати, перевидати, переспівати, переатестувати*. Префіксально-суфіксальні пари (*пере-* / *-и-*), приєднуючись до твірних дієслівних основ, також модифікують їх значення, вказуючи на те, що дія, названа твірним дієсловом, здійснена заново, по-іншому: *перевісити, перечепити*. У лексикографічних тлумаченнях дієслів з префіксом *пере-* сема “повторюваність дії”, що об'єднує деривати із кількісною семантикою, експлікується за допомогою слів “робити щось ще раз, повторно, заново”, іншими словами це і означає “повторювати дію, якісно змінюючи її”. Як правило, ітеративність таких дієслів виявляється або за участю поширювачів, що вказують на необмеженість виконання дії, або більш широкого контексту, що підкреслює невизначену повторюваність дій. Пор.: *Мати переповіла мені історію, почуту колись у дитинстві* (дворазове повторення); *Мати знову і знову переповідає мені історію, почуту колись у дитинстві* (ітеративність); *Ніч (весною) минала швидше, не треба було шукати під'їздів: сиди собі в скверику на лавчині й під денним світлом вуличного ліхтаря перечитуй конспекти* (В. Бондар).

Подібне значення у зміст дієслів вносять також і префікси *ре-* (*реконструювати, реорганізувати*); та *від-* (*відбудувати, відмурувати, відчистити*), що характеризуються значно меншою продуктивністю порівняно із префіксом *пере-*. І результативна сема в похідних з префіксами *ре-*, *від-* інтерпретується дещо по-іншому. Напр.: *відчистити* – повторне виконання дії передбачає не просто якісні зміни раніше створеного, а його відновлення.

Названі префікси, як і префікс *пере-*, називають дворазовими. Особливий різновид дворазовості репрезентують дієслова із префіксами *при-*, *під-*, які виражають основне значення неповноти вияву дії, виконуваної додатково і спрямованої на збільшення обсягу, розміру об'єкта, але у відповідному контексті

набувають значення повторюваності дії від дворазовості до невизначеної багаторазовості. Пор.: *прикупити, підсіяти* – “щось зробити додатково, ще трохи”; *щоразу прикупити, щороку підсіяти* – “щось робити додатково, ще і ще трохи невизначену кількість разів”.

У префікса *пере-* виразно виступає також дистрибутивне значення. Дієслова, що складають групу похідних з цим префіксом розрізняються за ознакою: дії зосереджені в суб’єктах / дії спрямовані на об’єкти. Приєднуючись до основ дієслів, префікс *пере-* надає значенню дистрибутивності і додаткових семантичних відтінків за допомогою додавання таких диференційних ознак, як кумулятивність / некумулятивність та інтенсивність / неінтенсивність. Наприклад, інтенсивні некумулятивно-суб’єктно-дистрибутивні дієслова: *перегаснути, перегинути*; неінтенсивні некумулятивно-суб’єктно-дистрибутивні: *переглухнути, перевестися, перемерти*; неінтенсивні кумулятивно-об’єктно-дистрибутивні: *перезнайомити, перелюбити*; інтенсивні некумулятивно-об’єктно-дистрибутивні: *перестріляти, перецілувати; перерити*, неінтенсивні некумулятивно-об’єктно-дистрибутивні: *перечистити, передавити, перепрати*. Дієслова з префіксом *пере-* що характеризуються відтінком почерговості у виконанні дії стосовно її об’єктів, коли дія “поширюється на кожний об’єкт зокрема” [Городенська 1987: 27], передають дистрибутивно-тотивно-ітеративне значення (*перемити, перелічити, перебрати, перебруднити*): *Прибирав там у паламарні, дрібнив ладан – ароматну смолу для попової кадильниці, перетирав ганчіркою старі ікони...* (Ф. Роговий). Такі похідні з префіксом *пере-* для вираження ітеративної дії потребують відповідного контексту, який вказував би на невизначену неоднократність даної дії. Напр.: *Скільки на світі людей перемерло без хліба* (І. Сенченко); *Скільки ми вже перерили тої землі* (Є. Куртяк); *Не перелічити всіх назв квітів, які прикрашають життя сучасного українця* (Г. Лозко); *Я їх стільки й до смерті не перечитаю* (В. Бондар). У перших двох реченнях числівник *скільки* поряд із дієсловами *перемерло, перерили*, яким префікс *пере-* надає суб’єктно-дистрибутивного значення, формує невизначену повторюваність даної дії. На ітеративність дії в останніх двох реченнях вказує заперечна частка *не*, що стоїть перед об’єктно-дистрибутивними дієсловами *перелічити, перечитати*, хоча сполучення дієслів із запереченням вказують на так звану “негативну кратність дії”.

Дистрибутивно-тотивно-ітеративне значення, що характеризується відтінком почерговості у виконанні дії стосовно її об’єктів передають і дієслова, утворені за допомогою префіксів *про-* і *ви-*: *продиктувати, продемонструвати; видзьобати, виловити*. Префікс *ви-* у деяких дієсловах вказує на граничну інтенсивність дії (*вирубати, випалити, вибити, вистріляти*). Для вираження ітеративності такими похідними потрібні ті ж умови, що і для похідних із префіксами *пере-*.

Префікс *пере-* модифікує значення ітеративності і у парі з іншими афіксами, утворюючи префіксально-суфіксальні (*перепитувати, перечитувати*) та префіксально-суфіксально-постфіксальні комплекси (типу *перестукуватися*,

переморгуватися, переглянутися, перегукнутися, презирнутися, перемигнутися, перешіптуватися, перемигуватися. Останні виражають дистрибутивно-ітеративне значення взаємної дії. Напр., *Проте лише зрідка він перепитував задля годиться час...* (В. Бондар); *Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів* (Т. Шевченко); *Біля криниці у селі моєму жінки перемовляються лагідно-втішно* (М. Сингаївський); *Як тільки клацали дверцята, виходив з прихистку, перемовлявся з міліціонерами...* (В. Бондар).

Префікс *по-* вживається як основний показник дистрибутивної повторюваної дії (похідні з цим префіксом вказують або на множинність суб'єктів дії, або на множинність об'єктів дії): *побити, поламати, постріляти, потоптати, поназбирати, порозвішувати, порозкидати.* Тому формант *по-* трапляється значно рідше на означення ітеративної дії. Дієслова, утворені за його допомогою для вираження ітеративної повторюваності потребують відповідного контексту, який дублював би дану семантику: *вкотре малюки поназбирали камінчиків; знову діти порозкидали іграшки.*

В українській мові більш продуктивно репрезентують ітеративність дії утворення похідних недоконаного виду з префіксом *по-* і суфіксами *-а-*, *-ува* (*-юва-*), що означають “час від часу повторювану чинність, названу мотивуючим дієсловом” [Русанівський 1979: 262]. Такі префіксально-суфіксальні пари модифікують значення твірних дієслівних основ, змінюючи або інтенсивність дії, або характер її протікання в часі. У лексикографічних тлумаченнях похідних, утворених за допомогою префікса *по-* і суфіксів *-а-* (*-я-*), *-ува-* (*-юва-*) сема “ітеративність дії” експлікується сполученням слів “повторювати якусь дію час від часу” і не дуже інтенсивно: *покахикувати* “видавати час від часу короткі, уривчасті звуки “ках-ках””; *поколювати* “колоти час від часу, спричиняючи біль, неприємні відчуття”; аналогічно *поквоктувати, поколихувати, покиувати, поклипувати, походжати, поглядати, поробляти, полюбляти, погладжувати, погавкувати, поблискувати, покурювати, помахувати* і т.п. Напр.: *Він стояв, покусував свій лівий тоненький, як шнурок від черевиків, вусик, як стояв і покусував його двадцять років свого життя* (Ю. Смолич); *Та ще часто поглядав на годинника* (В. Бондар); *Стара Мартоня Ступачка дрібно похилитувала голівкою в чорній терновій хустині, наче весь час бідкалася за чимось* (В. Бондар); *Під повіткою подзвонював вудилами та хрумтів травною виїзний коник* (Ю. Збанацький); *Степан лежав поруч із Тарасом, зрідка покашлював* (Є. Куртяк).

Форманти *о(б)-*, *на-*, приєднуючись до основ дієслів, надають дистрибутивності додаткових семантичних відтінків. Так, префікс *о(б)-* виражає дистрибутивно-просторове значення: *обійти* “йдучи, побувати в багатьох місцях”; аналогічно *об'їхати, обходити, облазити.*

За участю префікса *на-* утворюються похідні із семою нагромадження великої кількості (суб'єктів чи об'єктів), ускладнені відтінком надмірності у виконанні дії або ознакою кумулятивності: *наносити, начіпляти, накупити, насадити, навозити, насушити, назбирати, набудувати, навідкладати,*

навибирати тощо. Ітеративна семантика похідних з префіксами *о(б)-*, *на-* виявляється у контексті, де, крім морфемного квантифікатора, функціонує лексично виражений ітеративізатор, напр.: *Він напише багато-багато книжок* (Ю. Смолич); *Йому доводилося знову і знову (щодня) обходити ці склади*.

Значення множинності дії реалізується і за допомогою декількох префіксів, з яких перший несе основне семантичне навантаження, а другий – надає додаткового відтінку (найбільш продуктивними є вторинні префікси *по-* та *на-*, менш продуктивним – *ви-*): *повиносити, поназбирати, навідкладати, визбирати (скільки повиносив; щоразу визбирує)*.

Словотвірну роль у вираженні ітеративної дії можуть виконувати суфікси, зокрема *-ота-*, *-оті-*, що утворюють похідні із значенням неодноразово повторюваної дії, яка поширюється в просторі (*палахкотять – палахкотіти; блискотати – блискотіти; тріпотати – тріпотіти*). Напр.: *Блискавка миготіла раз у раз* (І. Нечуй-Левицький); *А перед вікнами селища, за вишняками, за Дніпром, ніч крізь ніч палахкотить ятриво домен, вулканиться червоно* (О. Гончар). Ці ж суфікси, приєднуючись до дієслів, мотивованих вигуковими основами або звуконаслідувальними словами, виражають значення міри вияву дії, частоти її повторюваності (значення інтенсивності переважає, хоча значення неодноразової повторюваності відчувається досить виразно): *хрумкати – хрумкотати – хрумкотіти; булькати – булькотати – булькотіти; гуркати – гуркотати – гуркотіти; стукати – стукотати – стукотіти; тупати – тупотіти, вуркотати – вукотіти*: *Вже годі було розрізнити удари – вони злилися, як вода, як полум'я, і гуготіли одним стугоном* (Ф. Роговий); *Кругом тупотіло, зойкало, клекотіло, зітхало, тріщали колоди, збиті заставки; булькали, як у прірву, мішки з піском, лускотіли тини...* (Ф. Роговий).

Таким чином, дієслова з суфіксами *-ота-*, *-оті-* передають “ритмічно-повторювану дію” [Ковалик 1949: 16], а точніше, інтенсивно-ітеративно-ритмічну дію.

У системі українських дієслівних похідних з квантитативною семантикою виокремлюється словотвірний тип дієслів із суфіксом *-а-* (*-ка-*), що переважно мотивуються вигуковими утвореннями та різними звуконаслідуваннями (*ау – аукати; ох – охати; но – нокати, гей – гейкати, бульк – булькати*); субстантивованими словами (*ми – микати; ви – викати; бе – бекати*); звуками (*а – акати; о – окати*) тощо: *В ній (печі) сичало, булькало і гаряче палахкотіло...* (Ф. Роговий); *Спочатку чули, як гаткою тупотіли ноги, копита, ратиці, нокали, гейкали голоси* (Ф. Роговий); *Прощально тупукав біля вуха телефон* (В. Дрозд).

Багаторазові дієслова утворюються префіксально-суфіксальним способом за допомогою одночасного приєднання до твірних основ суфіксів-ітеративізаторів *-ва-* (*-ува-* (*-юва-*), *-а-*), що надають дієслову значення багатократної дії та різноманітних префіксів *ви-*, *на-*, *під-*, *по-*, *при-*, що у парі з суфіксами модифікують значення ітеративних дієслів, надаючи їм відтінку інтенсивної, старанно чи настирливо виконуваної дії (*виспівувати, видзвонювати,*

вистукувати); недостатньо виявленої дії, що супроводжує іншу дію (*підтакувати, підбріхувати, підспівувати, приговорювати*); відтінок неінтенсивної дії, виконуваної не в повну силу (*підколихувати, підкашлювати, наспівувати, нашіптувати*): *За його спиною підхихикували...* (В. Дрозд); *Ще відтоді, як незабутня мати, схилиючись над колискою, виспівувала найніжніших пісень і добирала найголубливіших слів, і аж по сей день – навечно злитими, збудженими уявляються мені, як дві вільнокрилі птиці, мова і пісня* (П. Тичина); *А він знову: – Чув, чув, як ви на весіллі виспівували* (С. Гречанюк); *Господи, як мені остогидло щоразу вислуховувати доволадисертаційні сюжети “півника”* (В. Яворівський); *Бо він і справді цілими вечорами й по вихідних висиджував у читальні, готувався ґрунтовно до кожного семінару* (В. Бондар); *Насвистує, наспівує бравий водовоз...* (О. Гончар).

Невелика кількість дієслів із значенням неодноразової повторюваності, утворюється префіксально-постфіксальним способом. Повторюваність дії реалізується за допомогою таких словотворчих показників, як префікси *до-, на-, роз-* та постфікс *-ся*, що приєднуються до обмеженої групи дієслівних основ, при цьому значення багаторазовості в таких дієсловах переважно є додатковим (*добігатися, наноситися, насміятися, розчихатися*), а значення ітеративності можливим за певних умов.

Слід зазначити, що в усіх похідних сему повторюваності легко вичленити шляхом трансформації. Пор.: *перечитати* → *прочитати заново*; *поклювувати* → *клювати знову і знову*; *поповодити* → *водити багато разів*.

Таким чином, похідні дієслівні лексеми із квантитативною семантикою творяться за допомогою досить значної групи афіксів. Особливістю одиниць з такими формантами є різноплановість значень твірних основ. Ті чи ті словотворчі засоби, приєднуючись до дієслівних основ, по-різному модифікують їхні значення, що виявляється або в характері перебігу в часі певної дії, або в посиленні чи послабленні вияву певної характеристики (інтенсивності дії). Отже, дієслівні афікси здатні передавати різні відтінки квантитативної семантики.

У сучасній українській мові вживається порівняно небагато словотворчих префіксів і суфіксів, які самостійно спеціалізуються на вираженні ітеративного значення і які можна назвати афіксами-ітеративізаторами. Найбільш продуктивно передають ітеративність похідні з суфіксами *-ва-, -ува- (-юва-), -а-*, дієслова з редулькованим префіксом *попо-*, утворення похідних недоконаного виду з префіксом *по-* і суфіксами *-а-, -ув- (-юва-)* та дієслова з префіксом *пере-* із специфічною квантитативною семантикою. Як правило, більшість дериватів паралельно з основним значенням кратності мають різні додаткові семантичні відтінки, або навпаки, у деяких похідних на перший план виступають інші значення (інтенсивності, кумулятивності тощо), хоча значення неоднократної повторюваності дії відчувається досить виразно.

Хоча квантитативна функція дієслівних префіксів знаходиться на периферії семантичної структури дієслівних префіксів [Городенська 1987: 185], для деяких

префіксів вона є визначальною (*попо-*, *пере-*). Більшість префіксів є полісемантичними у плані вираження кількисності.

Найчастіше похідні дієслова виявляють ітеративність не ізольовано, а у певному оточенні (або контекст інформує про невизначену повторюваність дії, або лексичні показники вказують на неоднократність виконання дії).

У процесі історичного становлення всієї системи неоднократних дієслів закономірним є виникнення, схрещення і нашаровування різних багатократнотворчих засобів.

ЛІТЕРАТУРА

Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 212 с.

Городенська К. Г. Семантичні функції дериваційних морфем // Мовознавство, 1987. – № 1. – С. 20-30.

Ільїн В. С. Префікси в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1953. – 126 с.

Ковалик І. І. Многократні дієслова в українській мові в порівнянні з іншими слов'янськими мовами: Дис.... канд. філол. наук. – Львів, 1949. – 176 с.

Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфеміка. – М.: Наука, 1977. – 315 с.

Мальшева А. М. Характеристика глаголов итеративных способов действия в толковых словарях XIX в. (в сопоставлении с современными словарями) // Функциональный анализ грамматических категорий и единиц. – Л., 1976. – С. 70-79.

Русанівський І. Р. Префіксальний словотвір // Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 228-284.

Шелякин М. А. Приставочные способы глагольного действия и категория вида в современном русском языке: Автореф. дис.... докт. филол. наук. – Л., 1972. – 46 с.